

ЄВРЕЇ ХЕРСОНА СЕРЕДИНИ ХІХ СТОЛІТТЯ У ЗАПИСКАХ ПОДОРОЖНІХ

Водотика Сергій Григорович,
*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії, археології
та методики викладання
Херсонського державного університету
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Чаура Ірина,
*студентка II курсу магістратури
Херсонського державного університету
irinachaura@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4813-7837*

Стаття присвячена аналізу єврейської громади Херсона середини ХІХ ст. Виклад базується на комплексному дослідженні двотомної праці Олександра Шміта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния». Джерелознавча критика свідчить, що праця містить значний обсяг достовірної інформації з історії окремих етносів населення Херсона середини ХІХ ст., що дозволяє розглядати її як надійне історичне джерело.

Головну увагу приділено питанням демографічної та соціальної структури єврейської громади. Проаналізовано чисельність, статеву складову, природний і механічний рух населення, соціально-становий статус. Висвітлено роль євреїв в економіці міста, передусім у функціонуванні ринкового господарства. Показано особливості культури та побуту євреїв Херсона, їх взаємодія і стосунки з іншими етнічними групами.

Доведено, що саме ХІХ ст. стало часом найвищого піднесення в історії єврейської громади Херсона, причому євреї у значній мірі визначали обличчя міста. Їхня чисельність зростала випереджаючими темпами порівняно з іншими етнічними групами, вони переважали серед найзаможнішого прошарку херсонців, а їхня діяльність у сфері бізнесу сприяла поступу Херсона.

Ключові слова: Херсон, єврейська громада, О. Шміт, взаємодія етносів.

KHERSON JEWS OF THE MID-NINETEENTH CENTURY IN TRAVEL NOTES

Vodotyka Serhii Hryhorovych,
*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Chaura Iryna,
*second-year master's student,
Kherson State University
irinachaura@gmail.com
orcid.org/0000-0002-4813-7837*

The article is devoted to analyzing the Kherson Jewish community in the middle of the XIX century. The presentation is based on a comprehensive study of the two-volume work of Alexander Schmidt, "Materials for Geography and Statistics of Russia. Kherson province". Source criticism shows that the work contains a significant amount of reliable information on the history of individual ethnic groups of Kherson in the mid-nineteenth century, which allows us to consider it as a reliable historical source.

The primary attention author pays to the issues of the demographic and social structure of the Jewish community. The number, sex component, population movement, social status were analyzed. The role of Jews in the city's economy, especially in the functioning of a market economy, is highlighted. The article shows the peculiarities of the culture and way of life of the Kherson Jews, their interaction and relations with other ethnic groups.

The author proves that the XIX century was the time of the highest rise, the acme in the history of the Jewish community of Kherson, and the Jews significantly determined the city's face. Their number grew faster than other ethnic groups, they predominated among the wealthiest Kherson citizens, and their business activities contributed to the progress of Kherson.

Key words: Kherson, the Jewish community, A. Schmidt, the interaction of ethnic groups.

Постановка проблеми обумовлена двома групами факторів. Перша пов'язана з інтересом дослідників до історії неукраїнського населення в Україні, зокрема євреїв. Друга група стосується непересічної особи Олександра Оттовича Шміта, який побував у середині ХІХ ст.

в Херсоні і систематизував свої враження у «Материалах для географии и статистики России. Херсонская губерния» (Шмит, 1863а; Шмит, 1863b).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми історії євреїв Херсона привертати увагу

дослідників. Звернемо увагу на узагальнюючі публікації, зокрема фундаментальну наукову працю миколаївських дослідників М. Шитюка і В. Щукіна «Єврейське населення Херсонської губернії в XIX–XX ст.» (Шитюк, Щукін, 2008) і науково-популярну херсонця Б. Непомнящего «Херсон єврейський. Трагедии и судьбы» (Непомнящий, 2004). Остання праця має типові ознаки подібних писань – публіцистичний стиль викладу, довільний вибір сюжетів, концентрація уваги на антисемітських аспектах, прагнення довести визначну роль єврейської громади в житті міста. При цьому історія самого Херсона залишається поза увагою автора, а відповідно історія єврейської громади ніби повисає у повітрі. У роботі не проаналізовано історію євреїв Херсона як частини українського єврейства (євреїв України) у реальному контексті політичної, соціальної, економічної тощо історії міста з відповідними досягненнями і проблемами. Зокрема, питання взаємодії євреїв і українців зведена лише до участі останніх у погромах та інших проявах антисемітизму. При цьому відповідальність імперської російської влади не піднімається взагалі (Непомнящий, 2004: 97–135, 136–151). Наголосимо, що подібні візії є домінуючими в доволі чисельних науково-популярних і публіцистичних працях з історії єврейської громади Херсона.

Подібні підходи не повністю подолані і в науковій літературі, що й визначає коло недостатньо вивчених аспектів історії євреїв Херсона. Так, у монографії М. Шитюка і В. Щукіна розглянуто проблеми правового і соціально-економічного становища євреїв, єврейської освіти, дискримінації євреїв. Проте сюжети про взаємодію української та єврейської громад, стосунки між українцями і євреями в різних сферах і на різних рівнях (скажімо, на рівні громади, суспільно-політичних інституцій, освічених і неосвічених представників) залишилися не висвітленими.

Між тим саме процеси взаємодії єврейської громади з українцями наразі є надзвичайно актуальними. Адже в незалежній Україні попри активізацію діяльності єврейських громад завдяки допомозі Ізраїлю та фінансовим вливанням українських олігархів єврейського походження і всесвітнього єврейства чисельність євреїв зменшується. Це може привести до наростання негативних проблем в житті єврейських громад України – старіння, еміграція активної молоді, остаточне зникнення ідишу тощо. І такий сумний сценарій є цілком вірогідним з огляду на долю кримчаків і караїмів. Важливим джерелом для об'єктивного вивчення стану і стосунків з іншими етносами єврейської громади Херсона у середині XIX ст. і вилучення відповідних уроків є праця О. Шміта «Материалах для географии и статистики России. Херсонская губерния».

Природно, що праця О. Шміта привернула увагу дослідників. Першим звернувся до використання «Материалов» відомий і авторитетний радянський історик-демограф В. Кабузан. У своїй праці «Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.)» він використав відомості О. Шміта при характеристиці процесу заселення краю, статистики складу переселенців, розподілу міських земель, аналізі динаміки чисельності окремих етнічних груп. Дослідник відзначив якість історичного нариса щодо

заселення Південної України і висловив здивування щодо того, чому історики практично не використовують працю О. Шміта. В. Кабузан, порівнюючи томи з серії «Материалов» по Херсонській і Катеринославській губерніям, відмітив якість, системність і досконалість праці О. Шміта (Кабузан, 1976: 11).

«Материалы» користуються популярністю серед істориків Херсонського державного університету. Так, доцент О. Герінбург звернулася до них під час аналізу доробку статистиків XIX ст. з питань демографії і природного руху населення зокрема (Герінбург, 2007). Відомості про бізнес французів використав в своїй студії «Французькі підприємці і майстри на Півдні України в кінці XVIII – першій половині XIX ст.» доцент нашого університету Є. Сидорович (Сидорович, 2016). У працях одного з авторів статті з історії Херсона і Херсонщини комплексно залучались відомості О. Шміта щодо характеристики чисельності і складу населення, вивчення становища окремих етнічних груп (Водотика, 2001; Водотика, 2013).

Все це свідчить про порівняно широке використання праці О. Шміта в дослідженні демографії, соціально-економічного становища, побуту населення Херсона середини XIX ст. Водночас слід наголосити, що дослідники переважно залучають дані «Материалов» в якості ілюстративного джерела, недостатньої уваги приділяючи вивченню їх аналітичної складової. Такий підхід доволі чітко проявився і в працях з історії єврейського населення, про що йшлося вище.

Постановка завдання. Виходячи з вище наведеного метою даної статті є аналіз становища єврейської громади Херсона в середині XIX ст. на основі праці О. Шміта «Материалы для географии и статистики России. Херсонская губерния». Автори ставлять завдання всебічно дослідити роль єврейського населення в соціально-економічному і духовному житті міста, приділивши першочергової уваги взаємодії різних етнічних громад Херсона.

Викладення основного матеріалу дослідження. Перш за все важливо охарактеризувати власне саму працю О. Шміта як історичного джерела. Два слова про автора. Генерал Олександр Шміт (1833–1916) був непересічною, енциклопедично освіченою, енергійною і сумлінною особистістю. Він мав значний військовий і життєвий досвід, був учасником російсько-турецьких війн 1853–1856 і 1877–1878 років, зажив слави прогресивно мислячого офіцера, ліберала, прихильника реформ і знавця України.

У 1859 р. Генеральний штаб командировав його для військового огляду – опису Херсонської губернії як потенційного театру військовим дій з огляду на гіркий досвід Кримської війни. Впродовж року капітан О. Шміт докладно вивчав величезну Херсонську губернію, яка в той час включала правобережну Херсонщину, сучасні Кіровоградську, Миколаївську (без м. Миколаїв і околиці), Одеську області та частину Молдови (Придністров'я) з площею 744 тис. км² і простягалась із заходу на схід на 400 км і з півдня на північ на 300 км.

Олександр Оттович декілька разів відвідав Херсон та його околиці, уважно обстежив площу, природу, господарство, чисельність і склад населення міста. Потім він ще більше двох років ретельно обробляв зібраний

матеріал. У 1863 р. О. Шміт виступив у Генеральному штабі з докладним 4-годинним звітом про стан Херсонської губернії і лише після цього його праця під назвою «Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба» була опублікована у двох томах загальним обсягом 1700 сторінок (Шмит, 1863а; Шмит, 1863б). За цю працю молодий офіцер отримав свій перший орден – Святого Володимира 4-го ступеню і звання полковника.

Праця О. Шміта до сьогодні користується значною увагою дослідників і краєзнавців, а її електронна версія праці розміщена на сайті «Україніка: електронна бібліотека «Україніка» в ресурсах Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського дозволяє залучити «Материалы» до навчальної та наукової роботи у школах і вишах.

Що ж уявляє собою праця О. Шміта? Згідно загального задуму Генерального штабу, у кожному том по окремих губерніях мали увійти архівні документи, детальні статистичні відомості, географічні описи, карти та плани, дані про чисельність і склад населення. Передбачалось подати історичні нариси кожної губернії та історію заселення її міст, етнографічну характеристику народів, що мешкали на її території, а також відобразити стан освіти, релігії, охорони здоров'я, змалювати міський простір найбільших міст. Також мали бути узагальнення щодо цін на основні продукти, вартість транспортування вантажів і людей, стан транспортної інфраструктури та інші відомості, що безпосередньо або опосередковано впливали на планування військових дій.

Цим грандіозним планам не судилося збутися у повній мірі через їх обсяги та обмеженість фізичних можливостей одної людини. Так, по Таврійській губернії праця не була завершена і це збіднює джерельну базу історико-краєзнавчих досліджень лівобережжя Херсонщини. В описі сусідньої Катеринославської губернії відсутній історичний нарис, бракує відомостей про динаміку і склад населення.

Праця О. Шміта значно виграє у порівнянні з описами інших губерній, що є безпосередньою заслугою непересічного автора. У ній не лише присутній історичний нарис Херсона, але й власне історичний підхід, а в ряді сюжетів історичні екскурси є важливою складовою викладу.

Ознайомлення з текстом свідчить про дві важливі речі для нашого аналізу. По-перше, текст праці свідчить про практично всебічну підготовку автора – він водночас є добрим етнологом, економістом, демографом і непоганим істориком. По-друге, при підготовці кожного з сюжетів «Материалов» О. Шміт ретельно, з дійсно німецьким сумлінням і пунктуальністю вивчав справу шляхом власних спостережень, опрацювання літератури, аналізу думок фахівців із середовища місцевого населення.

Непересічне значення для вивчення етнодемографічної ситуації, етнічної історії та внеску етнічних спільнот у культурну спадщину Херсона має характеристика становища (побут, культура, заняття) українців, євреїв, росіян, німців, греків, караїмів (Шмит, 1863а: 487–553).

Великий розділ праці О. Шміт присвятив власне демографічним процесам, що дозволяє сучасним

дослідникам вважати його одним з перших демографів. Йдеться про аналіз чисельності населення за час існування Херсонської губернії на основі критичного вивчення тодішніх демографічних відомостей в статистичній динаміці, розподіл мешканців за територіальним і релігійним вимірами, природний рух населення (народжуваність і смертність), міграції. Значний інтерес викликає подана автором станова структура населення та коротка, але змістовна характеристика соціального обличчя кожного стану.

О. Шміт перш за все намагається встановити чисельність населення міста, що в умовах Російської імперії було непростою завданням. Загальновідомо, що найбільш точно кількість населення визначають демографічні переписи. В Російській імперії перший і єдиний загальний перепис був проведений у 1897 р. і згідно з ним чисельність мешканців Херсона становила 59,1 тис. осіб. Євреїв серед них було 29% (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., 1904: 6). Тому О. Шміт з німецькою педантичністю порівнює ревізькі сказки, які рахували платників податків (селян і міщан), звіти губернатора, відомості губернських статистиків тощо. Складність підрахунків наявних відомостей поставили його у глухий кут, але відповідь була потрібна. Врешті в «Материалах» подані наступні відомості щодо постійного населення міста: 1846 р. – 23,7 тис., 1856 р. – 33,8 тис., 1859 р. – 34,8 тис., 1861 р. – 38,0 тис. осіб ((Шмит, 1863а: 736–738).

Проте для нашого аналізу більш важливими є якісні показники щодо складу мешканців Херсона. Демографічна структура Херсона характеризувалась порівняно високою народжуваністю. Так, у 1856-1859 рр. лише у міщан (абсолютна більшість євреїв була міщанами) народилось 6,2 тис. дітей, що склало майже 20,7% наявного населення. Але й смертність була дуже високою – за ці ж чотири роки міщан і купців померло 4,5 тис., тобто природний приріст був доволі малим – приблизно 1% щорічно (Шмит, 1863а: 737). Така демографічна ситуація характерна для слабо розвинених суспільств. Населення зростало переважно за рахунок мігрантів з сіл. Але для євреїв Херсона були притаманні менша смертність і міграція не з сіл, а з єврейських містечок Правобережжя України.

Наведені цифри О. Шміта близькі до сучасних оцінок, хоча це питання вимагає додаткового вивчення. Принагідно зауважимо, що за період 1846-1861 рр. чисельність населення зросла у 1,6 разів і станом на 1856 р. Херсон посідав 20-е місце серед міст імперії за кількістю населення (Шмит, 1863а: 738). Зростала й єврейська громада Херсона. Так, у 1799 р. серед херсонців було 219 євреїв, в тому числі 39 купців і 180 міщан, а вже у 1803 р. чисельність євреїв зросла до 380 осіб. У 1847 р. за обрахуванням самої громади у місті мешкало 3832 єврея (<https://eleven.co.il/diaspora/communities/14504/>). Інакше кажучи, за півстоліття чисельність єврейської громади Херсона зросла у 17,5 разів. Це свідчить про порівняно сприятливі умови для життя євреїв у місті, про толерантне ставлення українців до євреїв і взагалі до представників інших етнічних груп і конфесій.

Одночасно заслуговує на увагу відмічене О. Шмітом насторожене ставлення українців до євреїв, німців

та росіян, особливо військових, яких вони називали москалями. Очевидно, що за певних екстраординарних умов побутовий антисемітизм українців міг набувати брутальних форм, але у О. Шміта ми подібних прикладів не зустрічаємо.

Принагідно зазначимо, що історія українсько-єврейських стосунків неоднозначна і містить в собі поряд з абсолютною більшістю сторінок з описом взаємодії і співробітництва й трагічні сторінки. Не вдаючись до недоречного в цьому випадку аналізу причин національної ворожнечі і не виправдовуючи вини українців за вбивства євреїв в часи Хмельниччини, Коліївщини, погромів кінця XIX початку XX ст. тощо, відмітимо кілька важливих обставин, які нерідко не беруться до уваги.

Безумовно, не слід замовчувати випадків українсько-єврейського протистояння, їх треба вивчати. При цьому не варто покладати вину лише на українців, а євреїв зображувати як жертв. У більшості випадків етнічного протистояння слід пам'ятати, що євреї та українці були лише виконавцями політичних маніпуляцій пануючих в Україні режимів. І, природно, категорично не можна ототожнювати особу злочинця з цілим народом, бо злочинці не мають етнічності.

Українці й євреї нерідко чи то з волі іноземних поневолювачів, чи то силою обставин протистояли один одному. Скажімо, за часів Речі Посполитої селянин-українець бачив ворога в особі єврея-орендаря і єврея-шинкаря, але ж і євреї не мав іншої можливості прогнати родину. Наслідки цього загальновідомі.

Слід погодитись з думкою Й. Зісельса, українського громадського діяча та дисидента єврейського походження, одного з лідерів єврейського руху України про те, що процвітання єврейської громади України можливе лише за умов процвітання українців (як в незалежній Україні, так і за часів бездержавності).

О. Шміт робить спробу схарактеризувати етнічну структуру мешканців Херсона, виходячи зі стану тогочасної статистики, яка враховувала конфесійну приналежність окремих груп населення, та власного уявлення про сутність етносу. Тому у більшості випадків при аналізі «Матеріалов» слід говорити про етноконфесійні групи. І все ж дещо з писань О. Шміта можна дізнатись.

Так, серед тих верств, які платили «оклад» (подушну подать), тобто серед купців і міщан, євреїв нараховувалося 2283 особи чоловічої статі з 10.208, що становило 22,36%. В загальній масі населення, разом з родинами, відсоток євреїв у складі міського населення можна оцінити у 13,8%. Євреї абсолютно домінували в середовищі купців 1-ої гільдії, тобто серед найзаможніших херсонців – їх було 100%, серед купців 2-ої гільдії (купці «середньої руки») вони також становили 100%, а серед купців 3-ої гільдії – 75%. Серед міщан (основної маси херсонців) євреї склали 20,7% (наші підрахунки на основі 1, с. 753). Отже, серед «виробничої» сили міста євреї склали відчутний відсоток. Водночас їх практично не було серед дворян і чиновників.

Таким чином, херсонське єврейство займало типову для міст підросійської України соціально-економічну нішу – ремесло, торгівля, фінансові операції, посередництво у торгово-фінансових оборудках. Особливістю Херсона було те, що євреї посідали абсолютно

домінуюче становище серед підприємницької верховки – купців. Інакше кажучи, в цілому матеріальне становище єврейської громади міста було порівняно добрим. Зрозуміло, що за цими середніми цифрами лежить прірва між заможною верхівкою євреїв і єврейською біднотою. Ця нерівність дещо нівелювалась завдяки соціальній допомозі благодійних громадських інституцій.

На підставі праці О. Шміта без вагань можна твердити, що більшість населення міста склали українці та росіяни, причому останніх було більше. Такий стан речей підтверджують матеріали перепису 1897 р., який зафіксував таке співвідношення етномовних груп – 47% російськомовних, 29% вважали рідною мовою єврейську, 20% було україномовних осіб (Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., 1904: 110–112). Очевидно, що в Російській імперії всі великі та середні міста були центрами русифікації і євреї поряд з українцями ставали її жертвами.

Аналізує О. Шміт і конфесійну статистику. Іудеїв у 1851 р. налічувалося 6276 осіб, що становило 19,1% херсонців. Серед них тогочасна статистика вирізняла «євреїв» і «караїмів». Це були різні гілки (течії) іудаїзму і представники одного єврейського етносу, але караїми складають окрему етномовну групу євреїв. Проте в царській Росії караїми порівняно з іудеями-талмудистами мали податкові пільги, що спонукало їх ідентифікувати себе як окремий етнос. Ця традиція закріпилася в сучасних українських політико-правових реаліях, хоча поза межами України караїми переважно вважають себе євреями [див. 12]. Отже, євреїв у 1857 р. в Херсоні було 6040 або 18,4%, а караїмів – 236 або 0,72% (Шміт, 1863а: 586).

Надзвичайно цікавою є характеристика О. Шмітом окремих етнічних груп, які мешкали в Херсонській губернії. Так, він наводить відомості щодо етнічності 1017,8 тис. населення на 1851 р., хоча не називає ані своїх джерел, ані методів підрахунків (Шміт, 1863а: 463–465).

Показовими є кілька моментів. По-перше, він кваліфікував дворян і чиновників як осіб поза етнічністю, очевидно вважаючи етнічність ознакою низів. По-друге, українці склали 69,14% населення Херсонської губернії, що дає підстави вважати цей регіон Південною Україною, а не Новоросією. З неукраїнської людності губернії О. Шміт виділяє євреїв-талмудистів (5,40%), німців (4,32%), росіян (2,9%), іноземців (1,02%), білорусів (0,88%), караїмів (0,04%) (наші підрахунки на основі 1, с. 463–465). Отже, українці не лише склали більше 2/3 населення губернії, але як пише автор, у багатьох місцевостях губернії неукраїнське населення, оселившись серед українців і постійно з ними спілкуючись, переймає українську мову, одяг і звички, тобто стають українцями. У найбільшій мірі це стосується різночинців і відставних солдат і матросів (Шміт, 1863а: 460).

Не позбавлена інтересу соціальна характеристика (аналіз в «физическом, православном и гражданском отношениях») трьох найбільших етнічних груп – українців, росіян і євреїв. Загалом О. Шміт пише про 18 етносів, але ми обмежимося описом євреїв. В ньому відчуваються прояви російського антисемітизму, проте низка зауважень О. Шміта варта уваги.

Зокрема, він відмічає давність проживання євреїв в Степовій Україні, в тому числі в Криму і на Запорозькій Січі, їх важливу роль в економічному житті. Євреї займалися торгівлею і налагоджували обмін між виробниками і споживачами (Шмит, 1863а: 509). Основними заняттями євреїв Херсона була торгівля, фінансова сфера (надання кредитів) і ремесло (шевці, кравці, годинникарі, ювеліри, слюсарі). В місті саме євреї створювали конкуренцію росіянам-монополістам у різних сферах, зокрема торгівлі лісом, чим знижували його ціну. До речі, саме конкуренція була і є одним із джерел антисемітизму. О. Шміт відзначає у євреїв надзвичайний дух підприємництва, вміння пристосовуватись до потреб ринку і змін у політиці влади, їх мобільність, винахідливість, наполегливість, знання законів, високий рівень добробуту, виховання дітей шляхом залучення до сімейної справи, намагання дати дітям добру освіту. О. Шміта вразило толерантне ставлення українців до релігії і звичаїв євреїв, що сприяло їх концентрації в Херсоні та інших містах Північного Причорномор'я.

Євреї зберігали свою окремішність, вірність релігії і традиціям. Світська освіта, європейський стиль життя і взагалі асиміляція на середину XIX ст. були доволі обмежені щодо євреїв, вони розповсюджені серед тих, хто у своєму бізнесі стикається з людьми інших етносів – конторників, прикажчиків, купців.

Щодо підприємливості євреїв О. Шміт наводить характерну байку: по дорозі в Херсон бідного єврея зустрів граф, посадив його в карету, вони розговорилися. Наздоганяючи по дорозі валку з вовною, єврей попросив у борг 100 крб., купив вовну і перепродав в Херсоні за 1000 крб. Єврей віддав борг з відсотками і сам не залишився в накладі (Шмит, 1863а: 518).

Житло євреїв відрізнялось відсутністю сіней і входом безпосередньо з вулиці, з кожної кімнати був вихід назовні або у внутрішній коридор, двері і вікна порівняно великі. Традиційний одяг (балахони, туплі, ермолки) євреї Херсона зберегли частково, переважно перейшли на міщанський. Кухня залишалась

традиційною, але була збагачена місцевими продуктами (Шмит, 1863а: 522).

Закидає О. Шміт євреям нерозбірливість у бізнесі (зокрема, шинкарство), заощадливість до скупості (звідси збереглась приказка «зробити по-єврейськи», тобто дешево і дуже якісно), сутяжництво, здійснення «сірих» оборудок.

Висновки. Підсумовуючи зазначимо, що в історії Херсона дорадянського часу виокремлюється період XIX ст., так званий губернсько-провінційний. Цей час суттєво відрізнявся від першого двадцятиліття історії міста 1778–1795 років, коли Херсон був фактично столицею імперської Новоросії, і наступним часом імперської індустріальної модернізації, яка почалась з появою залізничного сполучення. Саме XIX ст. стало часом найвищого піднесення в історії єврейської громади Херсона, причому євреї у значній мірі визначали обличчя міста.

У праці О. Шміта «Матеріали для географії і статистики Росії. Херсонская губерния» міститься значний обсяг достовірної інформації щодо населення Херсона середини XIX ст. Як один з перших статистиків-демографів О. Шміт з німецькою скрупульозністю виявив чисельність, природний і механічний рух населення міста. Щодо євреїв можна зробити висновок, що їх чисельність зростала випереджаючими темпами порівняно з іншими етнічними групами, вони переважали серед найзаможнішого прошарку херсонців, а їхня діяльність у сфері бізнесу сприяла поступу Херсона.

Доволі цікавими для реконструкції історії Херсона є відомості щодо станового і конфесійного складу мешканців. О. Шміт як справжній етнограф ретельно зібрав, згрупував і проаналізував матеріали щодо етнічного складу херсонців. Особливо пізнавальною є етнографічна характеристика (заняття, одяг, кухня, житло, звички, соціально-психологічний портрет) єврейського населення.

Найбільший внесок єврейська громада зробила у становлення ринкової економіки та формування специфічного соціального і культурного обличчя міста.

Література:

1. Шмит А. Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 1. СПб: Военная типография, 1863а. 632 с.
2. Шмит А. Матеріали для географії і статистики Росії, зібрані офіцерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Ч. 2. СПб: Типография Каменовского, 1863b. 1022 с.
3. Шитюк М. М., Шукін В. В. Єврейське населення Херсонської губернії в XIX – на початку XX ст. Миколаїв: Вид-во Ірини Гудим, 2008. 220 с.
4. Непомнящий Б. З. Херсон єврейский. Трагедии и судьбы. Херсон: Олди-плюс, 2004. 340 с.
5. Кабузан В. М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII – первой половине XIX века (1719–1858 гг.). М.: Наука, 1976. 301 с.
6. Герінбург О. В. Стан демографічної ситуації в Херсонській губернії за працями російських статистиків XIX ст. *Південний архів. Зб. наук. праць. Історичні науки.* 2007. Вип. XXV. С. 30–37.
7. Сидорович Е. С. Французские промышленники и мастера на Юге Украины в конце XVIII – первой половине XIX в. *Ученые записки Витебского государственного ун-та.* 2016. Т. 21. С. 11–14.
8. Водотика С. Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст. Підручник. Херсон: ПРИПО, 2001. 176 с.
9. Водотика С. Г., Водотика Т. С. Херсон. *Енциклопедія історії України.* К.: Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 363–372.
10. Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Т. XLVII Херсонская губерния. СПб: Издание Центрального Статистического Комитета, 1904. [6], XVI, 319 с.
11. Херсон. *Word ORT. Электронная еврейская энциклопедия.* URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/14504/>
12. Водотика С. Г., Савенок Л. А. Походження кримських караїмів: аналіз існуючих концепцій і шляхи пошуку істини. *Чорноморський літопис. Науковий журнал.* 2011. Вип. 3. С. 88–92.

References:

1. Shmit, A. (1863a). Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. Hersonskaya guberniya [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kherson province]. Ch. 1. SPb : Voennaya tipografiya, 632 p. [in Russian].
2. Shmit, A. (1863b). Materialy dlya geografii i statistiki Rossii, sobrannye oficerami Generalnogo shtaba. Hersonskaya guberniya [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Kherson province]. Ch. 2. SPb : Tipografiya Kamenovskogo, 1022 p. [in Russian].
3. Shytiuk, M. M., Shchukin, V. V. (2008). Yevreiske naseleння Khersonskoi hubernii v XIX – na pochatku XX st. [The Jewish population of the Kherson province in the XIX – early XX centuries]. Mykolaiv : Vyd-vo Iryny Hudym, 220 p. [in Ukrainian].
4. Nepomnyashij, B. Z. (2004). Herson evrejskij. Tragedii i sudby [Kherson is Jewish. Tragedies and destinies]. Herson: Oldi-plyus, 340 p. [in Russian].
5. Kabuzan, V. M. (1976). Zaselenie Novorossii (Ekaterinoslavskoj i Hersonskoj gubernij) v XVIII – pervoj polovine XIX veka (1719–1858 gg.) [Settlement of Novorossia (Ekaterinoslav and Kherson provinces) in the XVIII – first half of the XIX century (1719–1858)]. M. : Nauka, 301 p. [in Russian].
6. Herinburh, O. V. (2007). Stan demohrafichnoi sytuatsii v Khersonskii hubernii za pratsiamy rosiiskykh statystykyv XIX st. [The state of the demographic situation in the Kherson province according to the works of Russian statisticians of the XIX century]. *Pivdennyi arkhiv. Zb. nauk. prats. Istorychni nauky*, vol. XXV, pp. 30–37. [in Ukrainian].
7. Sidorovich, E. S. (2016). Francuzskie promyshlenniki i мастера na Yuge Ukrainy v konce XVIII – pervoj polovine XIX v. [French industrialists and craftsmen in the South of Ukraine in the late XVIII – first half of the XIX century]. *Uchenye zapiski Vitebskogo gosudarstvennogo un-ta*. vol. 21, pp. 11–14. [in Russian].
8. Vodotyka, S. H. (2001). Istorii Khersonshchyny XIII–XIX st. Pidruchnyk [History of Kherson region of the XIII–XIX centuries. Textbook]. Kherson : PRIPO, 176 p. [in Ukrainian].
9. Vodotyka, S. H., Vodotyka, T. S. (2013). Kherson [Kherson]. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. K. : Nauk. Dumka, vol. 10, pp. 363–372. [in Ukrainian].
10. Pervaya Vseobshaya perepis naseleniya Rossijskoj imperii 1897 g. T. XLVII Hersonskaya guberniya [The First General Census of the Population of the Russian Empire in 1897, Volume XLVII, Kherson Province]. SPb : Izdanie Centralnogo Statisticheskogo Komiteta, 1904. [6], XVI, 319 s. [in Russian].
11. Herson [Kherson]. *Word ORT. Elektronnaya evrejskaya enciklopediya*. URL: <https://eleven.co.il/diaspora/communities/14504/> [in Russian].
12. Vodotyka, S. H., Savenok, L. A. (2011). Pokhodzhennia krymskykh karaimiv: analiz isnuichykh kontseptsii i shliakhy poshuku istyny [The origin of the Crimean Karaites: an analysis of existing concepts and ways to find the truth]. *Chornomorskyi litopys. Naukovyi zhurnal*, vol. 3, pp. 88–92. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 03.08.2021
The article was received 03 August 2021